

Kényszerhelyzetben árnyalatokért

Az áprilisi *Híd* és a körülmények

8.

Herceg a *Híd* 1951-es évfolyamának júliusi számában közölte *Cél és vallomás* című, zaklatott lelkiállapotról tanúskodó esszéjét, melynek rendeltetése akkor talányos maradt számomra. Vajon a szerző felajánlkozott benne valakinek? Vagy csak az „írástudók felelőssége”-nek ígézetében kínált magatartásmintát, ahhoz kapcsolódó irodalmi programot a zombori összejövételre készülődő íróknak? 1951-ben, midőn beleolvastam, s láttam, megint saját múltjával – nemzedéke múltjával – birkózik, akörül magyarázkodik, azt igyekszik igazolni, s annak konzekvenciáit keretként mindannyiunkra, a fiatalokra is rátukmálni szándékozik, ingerülten félredobtam. Akkor már körvonalazódott az a meggyőződés, hogy világlátásban az öregek és a fiatalok közötti különbség élményviláguk különbözőségéből fakad. Személyekre lebontva pedig abból, hogy azt, amit átéltek, miként élték át. Vajon igazam volt-e? Mindinkább rögződött bennem, hogy az öregek világlátását – más itteni népek öregjeinek világlátásához hasonlóan – a szomszédok utolsó évtizedekben történt egymás közti öldöklésének élménye terhelte. Az előttem járó magyar írónemzedék tagjai hol erre, hol arra sodródtak az eseményekkel, folyton ezekkel a sodródásokkal igyekeztek személy szerint is valamiképpen elszámolni, hogy ismét méltóságteljesen élhessenek együtt a többi vajdasági nép fiaival. A magyar fiatal írók többségükben – úgy éreztem, más népek fiatal írói közül is sokan – pontot tettek a múltra, nem vállalták élményként mindazt, amiben cselekvőleg nem is vehettek részt – hiszen gyermekek voltak –, a jövő felé fordultak, s azt a tiszta lap pozíciójából igyekeztek terheltség nélkül kialakítani. Mintha védőoltást kaptak volna akár a nemzeti vagy a kulturális szupremácia bódulata, akár a kisebbségi érzés mákonya ellen. Az ő pozíciójukból a múlt is, az öregek nemzedékének a múltja is másként festett, mint ahogy azt az öregek látták. Dehogyan gondoltam arra,

hogy a múlt tisztába tételével kellene bíbelődnöm. Arra se, hogy a „tisztalap” fikciója azt jelenti, hogy velem kezdődik a világ. Még kevésbé, hogy majd engem is az átélt idő konzekvenciái választanak el az utánam következő nemzedéktől. Meg majd – a mikéntre adandó válasszal – a saját nemzedékem tagjaitól is.

Most azonban, hatvan év múltán, 2011-ben megrázónak találtam Herceg vallomását. Eszembe jutott, hogy az 1980-as évek derekán, midőn Utasi Csaba *Irodalmunk és a Kalangya* című, gondolatébresztő könyvének hatására előszedtem a *Kalangya* évfolyamait, Hercegtől még két *Cél és vallomás* című szöveget találtam. Az elsőt hároméves budapesti tartózkodásáról hazatérve írta, a *Kalangya* 1938. évfolyamának 10. számában, a másodikat közcím formájában a *Múlt és jövő* című bemutatkozó cikkébe ágyazva, a *Kalangya* 1941. évfolyamának 4., decemberi számában olvastam. Ez az utóbbi abból az alkalomból készült, hogy Deák Leó, akkor már Bács-Bodrog vármegye főispánjának közreműködésével, a vármegyháza tanácsstermébe csődített írók jóváhagyásával, Herceg átvette Szirmaiától a folyóirat szerkesztését. Mintha bizony az ügynek közigazgatási jelentősége lett volna. Ezért most újraolvastam mindkét szöveget, arra számítva, hogy azok fényében tisztább képet alkothatok magamnak a harmadik, 1951-ben kelt szövegről. Valóban, mindhárom a vajdasági magyar irodalom Herceg vallotta szerepéről szól a három időpontban, s természetesen erősen különböznek egymástól. Az összefüggések megértése érdekében mindhármat szem előtt kell tartani, ez alkalommal mégsem foglalkozhatok a korábbi kettővel, mert az nagy kitérőt igényelne, s túlságosan elkanyarodnék témámtól. Egyszer majd részletesen elemzem őket. Ezúttal csak azt a benyomásomat rögzítem, hogy Herceg, felhasználva Németh László népről alkotott nagy ívű elképzelésének fragmentumait, 1938-as esszéjében új alapokra helyezte Szenteleky couleur locale-elméletét. Sőt olykor az volt az érzésem, hogy Némethre és Szentelekyre támaszkodva előadta saját, mindkettőjüktől különböző irodalomszemléletét, amely mintegy feleselt Szirmai Károlynak, a *Híd* akkori szerkesztőjének az irodalomfelfogásával is. Herceg sohasem kelthette életre az 1938-ban megfogalmazott, igen figyelemreméltó, roppant sajtóságos couleur locale-elképzelését. 1941-ben, amikor átvette a *Kalangyát*, már más szelek fújtak. 2011-ben azt is latolgattam, vajon a *Cél és vallomás* 1951-es változata perlekedett-e Majtényi irodalomszemléletével, esetleg szerkesztési politikájával?

1951-ben Herceg a *Cél és vallomást* sima közhellyel kezdte. „Még gyerekkoromból őrzöm magamban a tudatot, hogy a haza mindennél drágább – írta. – Haza az a föld, ahol a bölcsőnk ringott, s ahol majdan sírunk domborodik. Haza az a föld, amelyért meg kell halni, ha a szükség úgy

kívánja, s amelyet nem szabad elhagyni, bármily mostoha legyen is rajta a sorsunk.” Herceg közben azt látta, hogy egész falvak kerekedtek fel, kivándoroltak Kanadába, Argentínába, Brazíliába szerencsét próbálni. „Akkor hallottam – folytatta Herceg – egy másik szólamot is: »A munkásnak nincs hazája, – hazája a nagyvilág!« – S láttam embereket piros zászlók alatt Belgrádban, Budapesten, Bécsben, akik egy közös álomról beszéltek, az emberek nagy testvériségéről, s akkor a hazáról formált gyermekkori kép újra felöltött bennem, de most már szélesebben, szabadabban, kitágult bennem a haza fogalma; négy égtáj fért belé, s nem határok fogták össze, hanem a közös vágy eszmei törvényei. Mert akkor már láttam, hogy élnek emberek a hazájukban is hazátlanul s láttam másokat idegenben, de mégis otthon és boldogan.”

Herceg azonban csakhamar rájött, hogy a haza nemcsak tér, hanem idő is. „A térhez kötött idő tölti ki a haza fogalmát élményekkel és emberekkel – szólt a vallomás –, családdal, barátokkal, akik velünk együtt a megszokott tájban élnek születésünktől a halálunkig s azon túl a gyermekeinkkel. A tudatom folytonosságát fenntartó emlékek sorozata. A cseresznyefa, mely ablakunk alatt virágzott gyermekkoromban, nagyapám alakja, ahogyan a fehéredő hajnalban kocsiján ülve kihajtott a kapun, fiatal anyám hangos éneke; az udvar, a ház, az utca, a kisváros, s ahogyan később ez a mikrokozmosz tágult és megtelt tartalommal: a nyelv zenéjével, a táj színeivel, a környezet szokásaival és törvényeivel. Igen, körülbelül ez volna bennem a haza tudata; itt álltam meg biztos lábbal, hogy szétnézzek a világban, innen vezettek az én utaim Európa felé, ebből a tudatból sugárzott ki érdeklődésem is más népek, más szokások, más tájak, más nyelvi és szellemi göcök felé.”

Midőn ideért szövegével, Herceg kulcsfontosságú vallomást tett. „Ez volna egyéni viszonyom a szülőföldhöz – írta –, a vidékhez, melyet hazámnak vallok, de korántsem volt ilyen bensőségesen zavartalan viszonyom az országhoz, az államhoz, mely mint közjogi egység annyiszor változtatta határait és törvényeit körülöttünk. A szülőföld, az otthon, a haza szeretetét a gyermekkor, az ifjúság alakítja ki az emberben; az országhoz és az államhoz való jó vagy rossz viszony[át] a férfikor.”

Herceg itt a tágabb szülőföldet nevezte hazának. Vajon azt, aki megredkedt a szülőföld szereteténél, s nem jutott el odáig, hogy országot szeressen hazájaként, nem kellene-e hazátlannak neveznünk? Herceg közölte, hogy az iskolában négy királyt tanult meg dicsőíteni, és két ország határait megrajzolni. De ami szülőföldjén természetes volt, a kétnyelvűség, hiszen az utcán a gyermekek két nyelven beszéltek egymással, az országban már megkülönböztetést jelentett. Az országhatárnak kellett megváltoznia ah-

hoz – írta Herceg – , hogy érezze azt, amit „mások” – a vajdasági szerbek, a horvátok, a szlovákok, a ruszinok, a románok – korábban éreztek. Tizen-négy éves volt, amikor városkájában megszűnt a magyar középiskola. „S az a felismerés, hogy másodrendű polgár vagyok – írta – , hogy szülőföldemen, hazámban nincs annyi jogom, mert magyar vagyok, mint másnak, mint a többségi néphez tartozóknak, ez a felismerés tudatossá vált bennem és elkísért évek hosszú során át. Így lettem férfi, gondokkal küzdő családapa.” Majd elmondta, hogy ifjúkorában természetesen hősködtek és virtuskodtak is azzal, hogy magyarok; olykor csak dúdolták, olykor meg harsogva énekelték a Kossuth-nótát. Amiért egyébként, ha elkapták, bekasztlították az embert. Ehhez kapcsolta Herceg a következő közlést: „Amikor a Petőfi-brigád első frontra induló osztagai felálltak a kaszárnyaudvaron s felhangzott ajkukon a nóta, hogy: »Kossuth Lajos azt üzenté, elfogyott a regimentje...« – akkor még reszkető ajakkal, sírással küszködve daloltuk ezt az éneket. Ma? Kinek jutna ma eszébe meghatódni ezen?” Merthogy ma bárki szabadon énekelheti. Ha olvasóim között akadna, aki nem tudná: az 1944 végén a bácskai Topolyán szervezett Petőfi brigádban – amelyet az 1943-ban Szlavóniában alakult Petőfi zászlóaljából szerveztek – magyar partizánok háborúztak a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg kötelékében. Csak Jugoszláviában, sehol máshol magyar összetételű, frontarcot viselő antifasiszta fegyveres alakulat nem létezett. Magyarországon sem, Szlovákiában sem, Erdélyben sem.

Az államhoz való viszonyát időrendben fejtegetve Herceg a királyi Jugoszláviából hirtelen átugrott a második Jugoszláviába. Csakhogy a kettő között történt valami. Horthy bevonult Bácskába. Azért csak Bácskába, mert Hitler nem engedte Bánátba is. A magyarság óriási többsége – az én családom is – ezt felszabadításként, ujjongva ünnepelte. Személy szerint tízévesen lázasan, kanyaróban feküdtem, nem lehettem jelen, amikor a honvédség bevonult Veprődre, a közép-bácskai falucskába, ahol családom akkor élt. A városokat, falvakat hamarosan elárasztották magyarországi hivatalnokok, tanítók, törvényszéki bírák, titkosrendőrök. Az „ejtőernyősök”. Elsőnek összefogdosták a magyar kommunistákat, legtöbbjüket vészbíróságok halálra ítélték, elrettentésül nyilvánosan ki is végezték, közöttük – miként már említettem – a *Híd* két szerkesztőjét is, kisebb részüket pedig a szegedi és a sátoraljaújhelyi börtönbe zárták. A szegediek közül kerültek ki később a Petőfi brigád jeles szervezői. Az első világháború utáni szerb telepések egy részét – nyolc-tíz faluból – Szerbiába száműzték, más részét gyerekestül, aggastyánostul Dunántúlra, a sárvári internálótáborba hurcolták. Ott tartották őket három és fél éven át. Elrabolt házaikba, falvaikba moldvai csángó magyarokat telepítettek. Ők 1944-ben földönfutóként

Magyarországra menekültek, még mielőtt haza nem érkeztek volna a házigazdák. Mivel a Sajkás-vidéken fegyveres ellenállók magyar csendőröket fogtak puskavégre, razzizálás közben Újvidéken 1942 januárjában több ezer szerbet és valamennyi zsidót a Duna jege alá lövettek. Petrőcön, a bácskai szlovákok központjában is nyilvános akasztásokat rendeztek. Miután Hitler hadserege 1944 márciusában megszállta Magyarországot, vele együtt Bácskát is, Horthy 1944 derekán már azt is megengedte Hitlernek, hogy a német nemzetiségű honpolgárok ne a honvédségben, hanem a német hadseregben szolgáljanak, s a hadköteleseket, akik betöltötték 17. életévüket, ha a felhívásukra nem jelentkeznek, fegyveres kényszerrel is elhurcolhassák. Ezt SS-alakulatok meg is tették a bácskai falvakban, városokban. Megkülönböztetésképpen a bácskai szerbeket a honvédségben csak munkaszolgálatos alakulatokba tömörítették. A bácskai zsidó honpolgárokat is németországi koncentrációs táborokba hurcolták. Három és fél év múltán a magyarországi hivatalnokokkal, tanítókkal, bírakkal, titkosrendőrökkel együtt Horthy hadserege észrevétlenül, egyetlen csata nélkül, kiosont Bácskából. Dehogyan védte azt, amit nagy felbuzdulással elfoglalt. Meg sem kísérelte védeni. A bácskaiak, azok is, akik ünnepelve fogadták Horthy seregeit, meg azok is, akik bármiképpen együttműködtek vele, többnyire itthon ragadtak. Mi volt ez? Felszabadulás, ahogy kezdetben éreztük? Vagy megszállás, ahogyan idővel mind többen érzékelhettük? Azután 1944 őszén jött a megtorlás a bácskai magyarokkal szemben a szerb partizánok részéről. Ma sem tudni – ezekben, tízezrekben számoljunk? –, mennyi magyar élete ment rá. Majd 1945-ben a németeket s Dél-Bácskában a magyarok egy részét is koncentrációs táborokba hurcolták. Az ezeket a táborokat megjárt magyarok soha többé nem költözhetek vissza korábbi lakóhelyükbe: Csurogra, Zsablyára, Mozsorba. A németeket pedig kiutasították az országból.

Herceg erről az időszakról ezt írta: „De közbejött három és fél esztendő. Akkor azért szégyenkezünk, hogy a nemzeti összetartozandóságból vállalunk kell a közösséget azokkal, akik ennek az időnek hangadói voltak, de lelkünk mélyén hányszor suhant át a szégyénérzet amiatt, hogy ezzel talán megtagadjuk a nemzeti közösséget is. Azt a közösséget azonban, amelyet itt alakítottunk ki századok folyamán a velünk együttélő néppel, nem tagadtuk meg soha. Küzdöttünk érte, ahogyan lehetett. Többszámú beszélek, de magamra gondolok s azokra, akik nem tudtak elszántan és határozottan szembeállni a hódítókkal, az elnyomókkal. Csak gyűlölni tudták őket.”

Ezt úgy értettem, Herceg szégyenkezett amiatt, hogy a Horthy-időszak hangadóival nemzeti összetartozandóságból vállalnia kellett a közös-

seget, s bizonykodott, hogy sohasem tagadta meg a velünk élő népekkel évszázadok óta kialakított közösséget, küzdött ezért a közösségért, ahogy lehetett, s ha nem is ragadott fegyvert a Horthy-féle hódítók és elnyomók ellen, gyűlölte őket. 1951-ben is és ma is úgy vélem, hogy jól tette, ha ezt tette. Fentebb láttuk, hogy a Horthy-féle politika végrehajtói Bácskában szétverték azt a közösséget, amely az itt élő népek között a mindennapi élet szintjén évszázadok során mégiscsak kialakult. Elég volt-e tehát Herceg pár sora erről a három és fél esztendőről? Ha már vallomást írt, felfedni akart-e Herceg, vagy elkendőzni? Hogyan viszonyultak például a budapesti parlamentben a bácskai magyar képviselők Bajcsy-Zsilinszky Endre tiltakozásához az újvidéki razzia miatt, s volt-e arra idehaza visszahatás? Akár a magyarok, akár mások részéről? Csak 2000 körül, Aleksandar Kasaš újvidéki történész könyvéből tudtam meg, hogy Herceg a háború után tanúként szerepelt a Deák Leó elleni perben, akit háborús bűnök elkövetésével vádoltak, majd elítélték, s ki is végezték.

A magatartásbeli gyötrelmet talán azzal világíthatom meg leginkább, ha emlékeztetek arra, hogy a húszas években létrejött Magyar Pártot, amelynek képviselői is voltak a belgrádi parlamentben, és a királyi Jugoszláviában sokat tett annak érdekében, hogy a magyarság élete elviselhetőbb legyen, a királyi diktatúra bevezetésekor, 1929-ben történt betiltása után többé nem lehetett legálisan működtetni, az 1930-as évek vége felé hallgatólagosan mégis tevékenykedett, s munkáját három titkár – civilben mindhárom ügyvéd – közösen irányította: a becskerekai dr. Várady Imre, a zombori dr. Deák Leó, a szabadkai dr. Strelitzky Dénes. Épp ezekben az években, a jugoszláv–magyar kapcsolatok javulása során dr. Várady Imrét meghívták a jugoszláv szenátus tagjává. Ő volt az egyetlen magyar szenátor. A háború alatt a Bánság a megszállt Szerbiához tartozott, ahol Nedić tábornok kormányzott, de ahol a helybeli németek amolyan autonómiát élveztek. Dr. Várady a háború alatt visszavonult a politikától, a háború után rövid időre tisztséget vállalt a jugoszláviai Népfrontban, majd hajlott korára való tekintettel kevéssel később leköszönt. Dr. Strelitzky Dénes, a Magyar Párt szabadkai titkára a Horthy-időszak három és fél éve alatt ugyancsak visszavonult a politikától, közhivatalt sem vállalt, a háború után Szabadkán a Népfront egyik kerületi vezetőségének az alelnöke lett. Dr. Deák Leó viszont, a korábbi Magyar Párt zombori titkára a Horthy-időszak politikájának végrehajtójaként szerepelt. Nemcsak bács megyei főispán volt, hanem meghívott képviselő is a budapesti felsőházban. Dr. Deák Leóhoz engem is személyes élmény fűzött: midőn főispánként 1942-ben Kalocsán ellátogatott internátusunkba, igazgatónk, dr. Szedlay István kanonok, aki a század elején apám osztálytársa volt ugyanabban a kalocsai

jezsuita gimnáziumban, engem jelölt ki, hogy mint bácskai kisdíák, a magas rangú vendéget válogatott szavakkal üdvözöljem. Dr. Deák Leó, hajdan ugyancsak kalocsai diák, megköszönte az üdvözlést, hozzámlépett, s megsimogatta a fejem. Dehogyan gondoltam akkor arra, hogy pár év múlva úgy végzi az életét, ahogy végezte.

Tehát 1951-ben helyeseltem, hogy Herceg – ha jól értelmeztem szavait – gyűlölte a Horthy-féle hódítókat és elnyomókat. Most egy kis kitérőt tartok, s elmondom, miként fordultam gyerekként szembe a Horthy-rezsimmel. Családom akkor Veprődön, egy közép-bácskai faluban élt, ahol a lakosság háromnegyed része német volt, s csak egynegyede magyar. A németeknek több mint fele viszont még a királyi Jugoszláviában hitlerista lett, s túrheterlen akciókat indított a többi német ellen, akiket a fekete bárány mintájára fekete németeknek neveztek. A magyarságot viszont amolyan szolganépként kezelték, lenézték, helyi szinten semmiben sem közösködtek vele. Így kerültek közel egymáshoz a magyarok és a fekete németek. Horthy bevonulása után kiderült, hogy a hitleristák hazájuknak Németországot, Magyarországot pedig csupán lakóhelyüknek tekintették, a fekete németek viszont ragaszkodtak magyar honpolgárságukhoz. Azért is, mert védelmet reméltek a hitleristákkal szemben. Volt egy napilapjuk is, a *Die Donau*, Apatinban, Sinkó Ervin szülőfalujában adták ki, egy pap volt a főszerkesztője. A magyarságot és a fekete németeket a fentiek ösztönszerűen összefogásra ösztökélték, s az antifaszizmus felé fordították. Rajongó gyerekként Magyarországot legyőzhetetlen országnak tartottam, ezért sokkolt, hogy egyetlen puska sem dördült el, amikor Hitler 1944 márciusában – ezt még a kalocsai gimnáziumban éltem át – megszállta Magyarországot. Utóvégre még a királyi Jugoszlávia is megkísérelt a megszállás ellen fegyverrel védekezni. Ekkor kezdtem Horthy ellen hangolódni. Alig valamivel később – időközben megkurtították az iskolaévet, s hazakerültem Veprődre – Horthy a német többségű községekben a közigazgatást átadta a német hitleristáknak. Ez azt jelentette, hogy a magyarországi Kovács jegyzőt menesztették, s irodájába barna formaruhában, csizmában, horogkeresztes karszalaggal egy Schumacher nevű hódági hitlerista ült be jegyzőnek. Még a hat helybeli magyar rendőrt is levetkőztették, ruhájukba helybeli német hitleristákat bújattak. Ez közfelháborodást keltett a falu magyar lakossága körében. Anyám községi tisztviselő volt, a közellátási hivatalt vezette. A változás közvetlenül érintette. Kevéssel később arra ébredtünk, hogy egy SS-alakulat körülfárta a falut, s a halálfejes katonák több száz fekete német fiatalat összefogdostak, s a községházára hurcoltak. Azokat, akik nem jelentkeztek önként a német megszállók által meghirdetett katonai toborzóra. Közöttük volt a tizenhét

éves Josef Torgl is, aki akkor ötödikes (ma első) gimnazista volt, s bár jóval idősebb volt nálam, azon a nyáron vele barátkoztam. Nyolc-tíz lépésnyire voltam tőle, amikor elhurcolták. Soha megalázóbbnak nem éreztem a tehetetlenségemet. Akkor már megvetéssel gondoltam a Horthy-rezsimre. A német Szauer László, aki az elemi iskola négy magyar osztályában tanítóm volt, a kerteken át betoppant hozzánk, anyámmal elrejtettük, majd átvezettük anyai nagybátyámhoz, Gálik Pálhoz, aki a magyarok között a legvagyonosabbnak számított. Mintegy száz hold földje volt, nagy háza, három épületből álló tanyája, saját gulyája, kondája a tanya körüli jókora legelőn. Ő pénzelte a falu magyarságának társadalmi életét, elnöke volt a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség helyi szervezetének. Miután az összefogdosott fiatalokkal az SS-katonák távoztak, s útközben egyiküket, aki szöknit akart, belelőtték az árokba, Szauer Lászlót a nagybátyám tanyáján rejtgettek, míg csak október végén, a sikertelen Horthy-kiugrás után, amikor a községháza már egy hete üresen kongott, mert a hitlerista németek elsöprő többsége szekerekre ült, s teli házaikat maguk mögött hagyva, hosszú sorokban menekült Németország felé, a keresztúri, szomszéd falubéli ruszin partizánok be nem telepedtek a községházára. Így festett nálunk a felszabadulás. Ekkor derült ki, hogy Szauer László a királyi Jugoszlávia idején kapcsolatban volt a kúlai kommunistákkal, akik most a járási elöljáróság nevében megbízták, hívjon össze népgyűlést a községháza udvarára, s válasszák meg a helyi népbizottságot. Ezen a népgyűlésen egy jóra való fekete német parasztgazdát közfelkiáltással megválasztották a helyi népbizottság elnökéül, Gálik Pált, a nagybátyámat alelnökéül, Szauer Lászlót pedig titkárául. Másnap Szauer László a falu német és magyar középiskolás diákjait becitálta a községházára, s velük létrehozta a helyi közigazgatást. Én is közöttük voltam. Engedélyeket írtam ki azoknak, akik utazni szándékoztak valahova – akár a szomszéd faluba. Fizetést nem kaptunk érte. Josef Torgl, a barátom, 1945 júniusában váratlanul hazaérkezett. Kiderült, hogy rövid kiképzés után SS-alakulatát Csehszlovákia területén dobták frontra, ő azonban átszökött a szlovák partizánokhoz, velük harcolta végig a háború hátralevő részét, s erről papirost is hozott magával. Később együtt, egy osztályban fejeztük be Újvidéken a geodéziai szakközépiskolát.

Ha már itt tartok, elmondom a történet további részét is. November második felében három partizán érkezett Veprődre, két fiú és egy lány. Másnap este összefogdosztak hat-nyolc németet, akik időközben hazaszöktek az SS-alakulatukból meg három magyart, közöttük a nagybátyámat is, aki a helyi népbizottság alelnöke volt. Szauer László irodájában hallgatták ki őket; sohasem tudódott ki, jelenlétében vagy nélküle, majd a

községháza hátsó udvarában halomra lövették valamennyiüket a helyőrségeként szereplő keresztúri ruszin partizánokkal. Kivéve nagybátyámat, aki – miként utóbb kiderült – kiugrott a sorból, s bár lövöldöztek utána, a koromsötétben nem találták el. Egy elhagyott német házban asszonynak öltözött, sarlót fogott a kezébe, s mintha kukoricatörésre menne, jó száz kilométert megtéve átgyalogolt Magyarországra.

Reggelre házról házra járt a hír, kiket hurcoltak el az éjjel. A halál bevonult hétköznapjainkba. Mélyen elítéltem, ami történt, de már akkor is úgy éreztem, ez a nagybátyám nemzedékének az ügye. Anyám a következő hetekben többször kérdezte Szauer Lászlót, tud-e valamit a nagybátyámról. Mindahányszor nemmel válaszolt. Utóbb bírósági végzés érkezett, miszerint azért, mert elmenekült a népfelszabadító hadsereg elől, vagyonát konfiskálták. Egyedül ő kapott ilyen végzést. A többi áldozat végzése úgy szólt, hogy ki-ki közülük együttműködött a megszállókkal, mindegyiküket halálra ítélték, s kivégezték. Bizakodó anyámékat lehűtöttem: ez még korántsem jelenti, hogy nagybátyám mégis él. Az 1950-es évek derekán levelet kaptam tőle szerkesztőségi címemre. Sohasem árulta el, hogyan jutott hozzá. Azt se, hogyan tudta meg, hogy hol dolgozom. Megírta, melyik napon, melyik vonattal érkezik Magyarországról Szabadkára, menjek elébe, ha nem megyek, visszafordul. Természetesen elmentem. Újvidékre hoztam, majd Kúlára, ahol gyermektelen nagynéném élt. Nem volt hajlandó Veprődre látogatni. Ahol akkor már különben sem éltek rokonaink. Nem volt kíváncsi hajdani házára se, tanyájára se. Nem akart visszaköltözni Jugoszláviába. Magyarországon halt meg nincstelen szövetkezeti parasztként. Levelének érkezte idején Szauer László a *Magyar Szó* helyettes főszerkesztője volt. Miután felépült a Forum lap- és könyvkiadó vállalat székháza, s már a *Híd* felelős szerkesztője voltam, az irodám Szauer László irodája mellett volt. Naponta találkoztunk. Egy alkalommal megkérdezte tőlem, hallottam-e valamit a nagybátyámról. Ma sem tudom, miért, azt hazudtam, nem. Talán nem akartam beavatkozni az ő és a nemzedéke számadásaiba? Egy év sem telt belé, Szauer László föbe lőtte magát. Sohasem derült ki, miért vetett véget az életének. Családja nem volt, a felesége gyászolta.

Ezek után talán visszatérhetek Herceg szövegére.

A három és fél évről szóló pár mondat után Herceg egy figyelemre méltó áthidalással lepte meg az olvasót. „Túl kellett jutni mindezen – írta –, hogy igazán hazának érezze az ember a hazáját itt a Vajdaságban. De hogy ez a valóságban mit jelent, azt nem lehet néhány mondatban világosan és félreérthetetlenül kifejezni.” Ebben mélyen egyetértettem vele. Egy bekezdéssel lejjebb megerősítette ezt az élményét. „Szavakkal, írással kifejezni

azt, amit neked a Vajdaság jelent – vallotta Herceg –, olcsó szólamokhoz folyamodni?... Minek? Az életed legyen a bizonyág rajta.” Herceg tehát – vallomása szerint – csak a második világháború után – már nem mai gyerekként – lelte meg végre hazáját. Ezt állítja, vegyük hát tudomásul. De akkor sem Jugoszláviában, hanem Vajdaságban vélte azt megtestesülni. Az ország egy autonóm tartományában.

Miután a haza témáját ily módon felgöngyölítette, Herceg a magyarsághoz való viszonyulást vette elő. „De van egy egyetemes magyarság – írta –, melyhez a közös nyelv, a közös szellemi múlt fűz elszakíthatatlan szálakkal. Nem egy emberöltő, hanem századok emlékei és eredményei, a nemzeti múlt és a hagyományok, melyek elválaszthatatlanul tapadnak az anyanyelvhez, a neveléshez.” Ekkor azonban egy roppant fontos észrevételt közölt: „Nemzeti tudatom azonban nem fűződik a szülőföldem határain túl terjedő térhez. A szellemi hagyományokkal való közösségem nem keresi a szélesebb földrajzi egységet. A szellemi élet megnyilatkozásainak ma már nincsenek határai, de ezeket a megnyilatkozásokat irányítani, szabályozni lehet. S itt kell magamnak megvonni a határt érdeklődésem és a mai magyar szellemi élet megnyilatkozásai közé.” Herceg nemzeti tudata nem fűződött a szülőföldje határain túl terjedő térhez? Mintha az anyaország fogalmát sem akarta volna ismerni. Pedig az anyaország léte realitás. Olykor támasz, olykor teherterél. Herceg ne tudta volna ezt, aki évekig élt Budapesten is, érvényesülni is érvényesült, s nem is akármilyen társaságban, ha már Németh Lászlóval, a kiváló íróval közeli kapcsolatba került. Akit pedig Sinkó Ervin – miként láttuk – igaztalanul a magyar fajvédők őskének tekintett.

A fentebb említett határt pedig Herceg ilyképpen vélte megvonni: „A hagyományokból az ember azt veszi át, ami társadalmi helyzetének, világnézetének megfelel. Nem lehet semmiféle közösségem a turáni gondolat-
tal, nem lehetek büszke az őshazára s a Beöthy vízióján, a volgai lovason, mely hódító népnek állítja be a magyart, csak mosolyogni tudok.” Igen, 2011-ben egyetértettem vele, ezt a víziót magam is már 1951-ben megmosolyogtam. A következő lapon azonban ismét visszatért iménti vívódásához. „S most újra felmerül bennem szellemi kapcsolatunk gondolata az egyetemes magyarsággal – írta Herceg. – Beszélhetünk-e egyetemes magyarságról ma, amikor nemcsak a Duna és Tisza körül élnek magyarok, nemcsak Erdélyben, hanem Ausztráliában, Németországban, Amerikában, sőt Palesztínában is? Beszélhetünk-e egyetemes magyar szellemi megnyilatkozásról, amikor a volgai lovas a nemzeti romantika sírjából feltámadt és elindult hódító útjára? Nem mítosz ez már, nem fellengzős történelmi vagy költői emlék, hanem valóság.” A volgai lovas feltámadásán 1951-ben Herceg aligha gondolhatott másra, mint arra, hogy Jugoszlávia országgha-

tárán Magyarország felől is dörögtek olykor a fegyverek. S emögött talán nem is akármilyen szándékokat gyanított. De miért kérdőjelezhetné ez meg az egyetemes magyarság létét és szellemi megnyilatkozását?

Végül Herceg feltette a kérdést, miért tépelődik, miért akar rendet teremteni ezeknek a bonyolult – az ő szavaival élve –, gyakran egymásnak is ellentmondó gondolatoknak az útvesztőjében. „S mit akarok mindezzel ma, amikor már igazán nem jelent hátrányos megkülönböztetést itt az én hazámban sem – vallotta meg Herceg –, hogy magyar vagyok... Azért, mert ezt a hazát először meg kellett szerezni és még ma is küzdeni kell érte. Érzem, határozottan érzem, hogy mi, akik ma ebben az országban élünk, honfoglalók voltunk. Nem egy ismeretlen, idegen földet kellett meghódítanunk, hanem a szülőföldünket igazán hazánkká tenni. Magyarok is harcoltak, meghaltak ezért a földért, melyet ma hazánknak nevezünk, s mi, akik nem foghattunk fegyvert az egykori honosokkal együtt, már hét esztendeje rendezzük be életünket, jövőnket; a magyarok, a félmilliónyi magyarság életét és jövőjét is. Soroljam-e fel mindazt, amit a fegyveres harc eredményeként mi magyarok természetes joggal kaptunk? Irtózom a régi értelemben vett lojális nyilatkozatoktól, nem akarok alázasnak tűnni és nem szeretem a közhelyeket. Mindenki tudja, hogy nemzeti érzelmeinknek szabadon, nyíltan és öntudatosan kifejezést adhatunk.”

Számadás volt ez a vallomás, de még mindig nem tudom, azoknak szánta-e Herceg, akiknek címezte. Annyi bizonyos, a Petőfi brigád antifasiszta fegyveres harcát Jugoszlávia felszabadításáért jogalapnak vette ahhoz, hogy Vajdaságot magyar létére a hazájának tekinthesse. Az 1960-as években, egy jugoszláv költészeti antológia ürügyén Antun Šoljanhoz írott nyílt levelemben, amelyet a Slavko Mihalić szerkesztette, zágrábi *Telegram* című irodalmi hetilap közölt, majd én is erre hivatkozom, az antifasiszta magyarok fegyveres harcára, azzal a különbséggel, hogy Jugoszláviát vindikáltam magamnak hazámul. „Igen, így küszködök magamban – vallotta meg Herceg tépelődve. – Barátaim, ne haragudjatok, ha olykor kishitű vagyok, ha néha többet akarok, mint amennyit a valóság megenged. Most mégis határozottan érzem, hogy nekünk közösen kell kialakítanunk itt egy önálló és független szellemi életet.” Vajon csakugyan kishitű lett volna? Szerintem határozott, sőt magabiztos volt. „Egy nép, amely megtalálta a hazáját – írta Herceg –, nem lehet meg anélkül, hogy életét, munkáját és küzdelmeit, érzéseit és vágyait a saját nyelvén kifejezésre ne juttassa. Nem hiába, nem ok nélkül lett külön svájci, német, francia és olasz irodalom. Milyen őszinte rajongással kiáltja Gottfried Keller: »O mein Schweitzerland, all mein Gut und Hab!« Mikor szólal meg a Vajdaság költői dicsérete? Mikor lesz a vajdasági magyar nemzeti tudat, a

vajdasági táj- és hazaszeretet oly erős és határozott, mint a svájci francia Ramuz-nél?”

Ne lepődjünk tehát meg, hogy Herceg a vajdasági magyar nemzeti tudat kialakítását és a vajdasági hazaszeretet erősítését szorgalmazta, s nem arról beszélt, hogy erősíteni kell a magyar nemzeti tudatot Vajdaságban. Micsoda különbség! Az utóbbiról hallgatott. Erre csak most figyeltem fel, 2011-ben. Gondolom, mindkettőre szükség volt akkor is, ma is, és lesz a jövőben is, méghozzá egybefonódva. S közben Herceg paposan beszélt, figyeljünk csak oda: „Úgy érzem, nemcsak a hazámra találtam, hanem magamra is. Felétek nyújtom a kezemet, társaim. Hittel, türelemmel és felelősséggel elérhetjük célunkat, kialakíthatjuk szellemi életünket, irodalmunkat, melynek erős gyökerekkel muszáj kapaszkodnia a hazai rögre, hogy igazán vajdasági és a miénk legyen.”

Mennyire más volt ez az irodalmi törekvés, mint Sinkóé, aki úgy vélte, hogy a magyarok többségükben ellenséges fegyveres alakulatokban szolgáltak, ezért tudatviláguk és cselekvési készségük elmaradt a délszláv népek tudatvilága és cselekvési készsége mögött, következésképpen az írástudóknak részint az a feladata, hogy népüket e lemaradás behozásában segítsék, részint meg az, hogy szabad létükre olyan műveket alkossanak, amelyek majd a magyarországiak számára a szocialista irodalom követendő mintái lehetnek, miközben européer mivoltában írta ragyogó esszéit, amelyeknek azonban egy-két beavatotton kívül Vajdaságban nem volt olvasója. Mennyire más irodalmi törekvés volt ez, mint B. Szabó Györgyé, aki úgy képzelte, az irodalmi folyamatok teendői a gazdasági-társadalmi folyamatok fejleményeiben dőlnek el, s az írók majd ezeknek a gazdasági-társadalmi folyamatoknak a megtestesítőiként teszik a dolgukat, ha pedig hatni kívánnak az irodalmi folyamatok alakulására, tevőlegesen részt kell vállalniuk a gazdasági-társadalmi folyamatokban észlelhető csatározásban. És mennyire más ez az irodalmi törekvés, mint Borié, aki szerint az író csak írjon, ne hagyja magát indoktrinálni, csak művészi kifejezőerejére támaszkodjon, a kritikusok pedig majd az ő művei alapján rekonstruálják azt a világot, amelyben éltünk és élünk. Sinkó sem, Herceg sem, B. Szabó sem fogta fel, nem az a gond, hogy a bürokratikus irodalomirányítást az írói közösség révén – kollektív irányítással váltsuk fel, hanem magát az irodalom irányítását, mindenekelőtt egy-központú, centralizált, monolitikus irányítását kell felszámolni. Az írás szabadsága csak az irodalmi irányzatok pluralizmusával kelhet életre. Erre csak Bori és társai törekedtek.

A vajdasági magyar irodalomban 1951-ben négy irodalmi törekvés körvonalai bontakoztak ki, miközben a hivatalos irodalompolitika szerint

még mindig csak egyetlen törekvés, a zsdanovizmustól „megtisztított” szocialista realizmus jugoszláviai változata egzisztálhatott volna.

Herceg azonban nem érte be a fentiekkel. Előlegeznem kell – erről majd később külön is beszámolok –, hogy a zombori tanácskozáson az írók úgy döntöttek, a valóságot a „helyi színek” ötvözetében fogják prezentálni, s Herceg a *Híd* 1951-es évfolyamának szeptemberi számában – amelyben Majtényi már a tanácskozás tanulságairól írt –, talán a zombori siker hatására, *Idő és valóság* címmel írt egy háromrészes glosszát, amelyben sietett tudatni, milyen magasztos szerepet szánt a magyar írók hamarosan intézményesülő közösségének. De az sincs kizárva, hogy még a tanácskozás előtt írta a glosszát, csak a közlése kifutott az időből. Szerepét akár előzetes, akár utólagos olvasmányként is betölthette. A glossza első részének *Vajdaságiak, segítsetek...* volt a közcíme, a harmadik részé pedig *Emlékezés Szentelekyre*. Az alábbiakban mindkettőre kitérek.

Az első részt Herceg azzal kezdte, hogy horvátországi barátai elküldték neki az Eszéken megjelenő *Magyar Néplap* néhány számát. A szlavóniai Eszék közel van hozzánk, hiszen Bezdánnal átellenben, a Duna túlsó partján a baranyai Kiskőszegbe érkezik az utas, az már Horvátországhoz tartozik. Herceg emlékeztette olvasóit arra, hogy a jugoszláviai magyarság négyötöde a Vajdaságban él, itt van a magyar színház, a magyar könyvkiadás, itt vannak a magasabb fokú iskoláink, itt él az értelmiségünk színe-java. A jugoszláviai magyarság szellemi központja bizonyára Vajdaságban bontakozik majd ki. Herceget, aki az ötvenes években kora tavasztól késő ősziig a kiskőszegi – batinai – hegyoldal szőleiben épült házában lakott, a Baranyából Vajdaságba kompon érkező gyümölcsöskocsik figyelmeztették arra, hogy „élnek még magyarok az ország más részein is, akikkel talán törődniük kellene”. Mert egy-két évtizeddel korábban, a királyi Jugoszlávia idején senki sem törődött sem a szlavóniai, sem a muraközi magyarokkal. A muramentieket – a szlovéniaiakat – nem említette. De vajon törődni vagy együttműködni kellett volna-e velük? – kérdezem ma elmélázva. Mintha Herceg paternalizálni szándékozta volna őket. Jugoszlávián belül amolyan pótanyaországgá rukkoltatta volna elő Vajdaságot? A helyzetjelentést így folytatta: „A legtöbb magyar Vajdaságon kívül a Horvát Népköztársaságban él. Kiskőszegtől egészen Dárdáig népes falvakban zárt közösségekben szorgalmas magyar parasztság dolgozik. Eszék körül négy színmagyar falu: László, Kórógy, Haraszi, Rétfalu lakosságát még a középkorban telepítették s ez a magyarság kompaktabb egységeitől elszigetelt nép máig megőrizte ősi szokásait, hagyományait, s az idősebb nemzedék a nyelvét is. Ha az Erdődi hegyekben járunk, egészen Dállyáig találunk magyarokat, sőt a szlavóniai lankás vidéken túl Zágráb körül is.”

Herceg emlékeztette olvasóit arra, hogy a horvátországi magyarság már az Osztrák–Magyar Monarchiában is a természetes beolvadás folyamatának volt kitéve, azután meg a *Kalangya* 1940-ben arról számolt be, hogyan tűnnek el Szlavóniában egész magyar népi szigetek. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején leginkább a horvát katolikus egyházpolitika révén folyt az elhorvátosítás, akkor egész falvak lakossága tért át „a magyarnyelvű református hitre”. Azt is közölte Herceg, hogy az akkori budapesti kormány által fenntartott Julián-iskolák is „a nemzetmentés céljából jöttek létre”, de nem részletezte, miféleké voltak ezek a Julián-iskolák. Azután a királyi Jugoszláviában a hatóság folytatta az elhorvátosítást. A *Kalangya* 1940-ben ezt írta: „A szlavóniai magyarság megmaradására nézve a tizenkettedik órában vagyunk. Az első nemzedék, mely ide költözött, már kihalóban van, a második nemzedék, amely már itt született s ma 40-50 éves, még tud magyarul, de épp oly jól tud horvátul is, a harmadik nemzedék, mely nemsokára átveszi a szerepet, már jobban beszél horvátul, mint magyarul.” Akkor a szlavóniai magyaroknak nem volt újságjuk, nem voltak művelődési egyesületeik, iskoláik is csak itt-ott voltak.

Miután 1945-ben Baranyát is Horvátországhoz csatolták, a magyarság létszámának növekedése következtében javult a szlavóniai magyarok helyzete. A horvátországi magyar művelődési egyesületek versenyén a baranyaiakon kívül szerepeltek a szlavóniai magyar művelődési egyesületek is. Mintha megindult volna a szellemi vérkeringés a Dráva két partján – a Szlavóniában és a Baranyában – élő magyarok között. Művelődési egyesületeik szövetségének a székhelye Eszéken volt, ott futottak össze a horvátországi magyarok társadalmi és kulturális hálózatának szálai. Minderről Herceg tudósította a *Híd* olvasóit. Mégis, amit az olvasó az eszéki újságból megtudott, az Herceg szerint édeskevés. „Az eszéki Magyar Néplap nem hordja ki a problémákat. Már a nemzeti fennmaradás problémáit gondolom. Az ember csak sejti, hogy az az egynéhány ember, aki ott a kulturális ügyeket irányítja, kemény harcot folytat a káderekért. Pápa Józsefnek, a horvátországi magyar kulturszövetség titkárának van egy panaszos cikke a tanítóképzőbe iratkozó ifjúsággal kapcsolatban s abban egy félmondat: »...részünkről már többször elhangzott a felhívás: Vajdaságiak, segítsetek!«”

De mire jussunk ezzel a szívhez szóló segélykéréssel? „Jól tudom – írta Herceg –, hogy a horvátországi néphatóságok minden tőlük telhetőt megtesznek annak érdekében, hogy az ottani magyar lakosság szabadon ápolhassa anyanyelvét és nemzeti kultúráját. De a közvetlen segítséget, a lelkes cselekvő értelmiségi kádert nem adhatják meg a magyaroknak, mert értelmisége annak a vidéknek alig van. Az a néhány tanító és haladószel-

lemű pap nem győzheti a munkát. S kérdés, dolgoznak-e?” Herceg szerint rengeteg „kérdés” várt megoldásra. „És a mi segítségünk nélkül nehezen boldogulhatnak az ottani magyarok. Az nem elég, hogy néprajzi csoportokat szervezünk, s kirajzunk pár napra, hogy feljegyezzük a veszendő népi kincseket. Előadásokat kellene szerveznünk, kultúrcsoportokat kivinnünk, amelyek nemcsak tanítani és szórakozni mennének, hanem nyitott szemmel szét is néznének, hogy meglássák: hol a legsürgősebb a segítség?” Azután még egy gondolata támadt: „...egyáltalán bekapcsoltuk-e az itteni [ti. vajdasági – M. N.] magyarság nagyobb, erősebb szellemi áramkörébe az ottani magyarokat, azokat, akik népük sorsával törődni akarnak, akik szívükön viselik a Dráva két partján élő magyarság jövőjét? – ezek a kérdések tódulnak fel bennem s nem tudok rájuk feleletet találni”.

Látni való, Herceg kívülről szemlélte a horvátországi magyarságot, úgy képzelte, a vajdasági „kultúrmunkások” jobban tudják felmérni, mire van ott szükség, mint a helybeliek. Azt gondolta, hogy aminek gróf Tisza István kormánya nem tudta vagy nem akarta útját állni hajdani „birodalmában” – s amit Herceg „természetes beolvadás”-nak nevezett –, azt majd – elérkezett az idő! – fél évszázad múltán a vajdasági magyar írók „közössége” sikerrel megállíthatja? Csupán az kell hozzá, hogy ragadják magukhoz a politika gyepelőjét? „S végezetül: a köztársaságok, a tartományok államtestünk szerves részei – írta Herceg. – Ez a test egyszerre lélegzik és egyformán cselekszik. Vérkeringése utat tör a szibbadt tagokba is. A néprajzi és közigazgatási határok nem az elzárkózást, az elszigetelődést, hanem ellenkezőleg: az egészségesebb, hajlékonyabb, egyforma cél felé törő cselekvést szolgálják. Magyar nemzeti kultúránk ápolása, fejlesztése és továbbvitele sem szorítkozhat csupán a Vajdaságra. A horvátországi magyarok kiáltása – ne csak a fülünkbe jusson el, hanem a szívünkbe is.”

A helyzetre vonatkozóan Hercegnek minden szavát elhittem, a szlavóniai körülményeket kétségbeejtőnek találtam. Emlékezetem szerint azonban felfortyantam azon, hogy Herceg elengedte a füle mellett mindazt, amit Tomán vajdasági helyzetünk javítása érdekében kezdeményezett, s olyasmibe akart belelovalni bennünket, aminek orvoslására nincs elég erőnk, s a távolság miatt ráhatásunk sincs. Minden bizonnyal az is megfordult a fejemben, hogy most már – hiszen megszűnik a „káderek elosztása”! – jobb kereset megcsillogtatásával szert tehetnének a Herceg hiányolta „káderekre” is. Abban viszont 1951-ben biztos voltam, hogy a nemzet megmaradása miatti „jajveszélés”, a „harangok félreverése” miatt Olayos Mihály Herceget is meg fogja leckéztetni, s azon sem csodálkoztam volna, ha Eszéken fülönfogják Pápa Józsefet, amiért nem az illetékesekhez fordult kérelemmel – még ha közben vagy korábban ezerszer fordult volna

is –, hanem a „szomszédbeli” magyaroknak merészelt panaszkodni, sőt „sorakozót fújni” nekik! Hadd előlegezzem: szerencsére Olajos se, más se támadta meg Herceget. Szerencsére Hercegtől zokszó nélkül eltűrték mindazt, ami miatt Tománt – miként mondani szokás – a kéményen keresztül kergették ki a szobából.

Leginkább azért berzenkedtem, mert Herceg találhatott volna Vajdaságban is, nevezetesen a Szerémségben és Dél-Bánságban hajdani tiszta magyar falvakat, amelyeknek lakossága rohamosan szerbesedett, s még több olyan vegyes összetételű települést, ahol a kisebb létszámú magyarok már feltartóztatlanul bandukoltak a beolvadás felé. Itt voltak az orrunk előtt, nem a tőlünk elválasztott Szlavóniában. Illetékesebbek lettünk volna itt tenni valamit. Ha rajtunk múlhatott volna. A szerémségi Maradék esetét mindenki ismerte. Csak egyszer jártam Maradékon. Alig találtam valakit, akivel szót válthattam volna. De jártam a dél-bánsági Fehértemplomban is, a magyar művelődési egyesület falán két nagyméretű, a nemzeti múlt egy-egy jelenetét megörökítő impozáns festmény ékeskedett, de az egyesületnek már csak vezetősége volt, tagsága és közönsége nem.

2011-ben két észrevételem van. Az egyik az, hogy a szlavóniai magyarság helyzetének orvoslása az 1950-es években szellemieken kívül anyagi természetű közbelépést is igényelt volna, amivel nem rendelkezünk, s talán még mást is, a határok átjárhatóságát észak felé. Az anyaország senkire át nem ruházható szerepének érvényesítését. Jóval később, az 1990-es évek elején, a jugoszláv háború idején is észak felé vezetett a szlavóniai magyarok menekülésének az útja. S onnan a hazatérése is. A Vajdaságból akkor úgynevezett „területvédelmi” fegyveres alakulatok keltek át a Dunán, amelyeket magyarokkal is bőven feltöltöttek, azok dúlták fel az Eszék környéki magyar falvakat is. A másik észrevételem ez volt: a jugoszláv föderációban az 1950-es években sem lehetett az egyik köztársaságból a másikhoz követelményekkel közvetlenül beállítani; ez csak a föderáció közvetítésével szuperált. Vajdaság esetében, noha autonóm tartomány volt, akkor még a legtöbb esetben a föderációhoz is Szerbián keresztül vezetett az út. Illuzórikus volt azt remélni, hogy majd a vajdasági politikusok rábírák a szerbiai illetékeseket, hogy a föderáció bennfenteseit megmozgatva, elfogadtassák a horvátországi illetékesekkel, miszerint a horvátországi magyarok fennmaradását szolgáló kulturális szükségleteket a jövőben a vajdasági magyar művelődési intézmények nyújtják, méghozzá a saját belátásuk szerint. Szerbia annak a módját sem találta meg, hogy a horvátországi vagy a boszniai szerbek helyzetével kapcsolatban Horvátország vagy Bosznia-Hercegovina illetékeseinél interveniáljon. Akkoriban a szerbiai értelmiségiek dörmögésre

hajlamos része arra panaszkodott, hogy a föderáció tele van horvátországi és boszniai szerbekkel, s onnan ők dirigálják Szerbiát. Elegendő volt a Szerbián kívüli szerbek túlsúlyából.

Herceg szlavóniai dörgedelméhez kapcsolódik egy élményem, amely ide kívánczok. 1952 kora tavaszán Bori Imrével katonaként kimenőről igyekeztünk – szerb és horvát folyóiratokkal, nyugati szerzők könyveinek szerbhórvát fordításaival megrakodva – Szarajevóból vissza táborhelyünkre, Lukavicára, s félúton, már a városon kívül, a hegyek között, jobb kéz felől volt egy út menti kocsmá, ahonnan magyar dalokat hallottunk kiszüremelni. Bementünk, s mintegy nyolc-tíz tartalékos katonatisztet találtunk egy hosszú asztalnál borozgatás közben. Közlegények lévén lejelentkeztünk náluk. Leültettek bennünket. Civilben Eszék környéki magyar munkások, parasztok és tisztviselők voltak, a hajdani Petőfi zászlóaljából. A háborúban szerezték rangjukat, de a háború végeztével nem zupáltak be, hanem leszereltek. Olyan embereknek látszottak, akik tudnak gondoskodni magukról. 1943-ban senki sem buzdította őket arra sem Magyarországról, sem a Vajdaságból, hogy hozzák össze a Petőfi zászlóaljat. Pusztán veszélyeztetve érezték magukat Ante Pavelić usztasa Horvátországában. 1952 tavaszán félóránnyira a kocsmától, kéthavi tartalékos szolgálatuk alatt, egy épülő hadiipari létesítménynél látták el – az ott szolgálatot teljesítő legénységgel – az őrség feladatait. Utána vasárnaponként ugyanott többször találkoztunk velük. Az volt a benyomásom, tisztában voltak a helyzetükkel. Örömmel gondolok vissza rájuk.

Glosszájának harmadik részében Herceg felidézte azokat a zarándokutakat, amelyeket Szenteleky tanítványai mesterük halálának évfordulóján éveken át Szivácra tettek. Ez alkalmat nyújtott számára arra, hogy most elmondja: közvetlenül halála előtt Szenteleky életében volt öt esztendő, amikor megcsömörlött a dekadensektől is meg a szürrealistáktól is, Barbusse lapjába sem írt többé, mert felismert egy nagy igazságot. Micsodát? Figyeljünk Herceg megilletődött szavaira: „Mert ez a világ kultúrájában oly otthonos falusi orvos egyszerre rádöbbsent az igazságra, hogy az ember, ha író, a saját környezetében kell, hogy megtalálja önmagát. S mivel akkor már nemcsak író volt, hanem egy kis vajdasági folyóiratnak a szerkesztője, tudatában volt annak is, hogy lehetnek írók itt a Vajdaságban s írhatják halomszámra a könyveket; ha alkotásaik nem erről a vidékről szólnak, nem ebben a talajban gyökereznek, ha nem az itteni emberek életéről adnak képet, – akkor az nem lesz vajdasági irodalom. Az író világa végtére mégis reális, kötött talajon épül, történetei meghatározott térben és időben játszódhatnak és éppen azzal kapják meg az élet hitelességét, hogy nem általánosak. Ahogyan a finn írótól nem várunk párisi szerelmi történetet, miképpen William Faulknerrel nem kívánjuk, hogy az amerikai

vadon helyett a hortobágyi pusztára vezessen el bennünket, úgy a vajdasági írótól is a vajdasági táj s az itteni ember rajzát várja az olvasó éppúgy, mint az érdeklődő idegen.” Majd mindennek nyomatékot adott: „Ez volt Szenteleky felismerése és élete hátralevő napjaiban ezt a hitét igyekezett elfogadtatni mindenkivel, akinek a magyar irodalomhoz némi köze volt. A helyi színeket, a helyi szellem felvillanását követelte egy új realizmus nevében s ez most, követelése növekvő időszerűségében, többnek látszik, mint lelkesítő, oktató, bátorító szerepe.”

Vagyis Herceg 1951-ben a „helyi színek”-nek ezt a tanát időszerűnek látta. Sőt úgy vélte, hogy időszerűsége épp növekszik. Ezért fogadjuk magunkra nézve önként kötelezőnek. A modernizmus mögött Herceg álcázott kozmopolitizmust sejtetett.

1951-ben még az áprilisi hidasok nemzedéke is a realizmus bővületében élt. Úgy képzeltük, hogy műveinkben a vajdasági magyar társadalmat keltjük életre. Vagy ábrázoljuk. Szereplőink – kis híján azt írtam: hőseink – vajdaságiak. Ami történik velük, Vajdaságban történik. Akkor is, ha nem írjuk oda a város vagy a falu nevét. Látszatra Herceg követelménye nem állhatott távol tőlünk. Miért fogadtam mégis az első pillanattól kezdve idegenkedve Herceg, egyszersmind Szenteleky „helyi színek”-re vonatkozó doktrínáját? Úgy képzeltem, hogy az „általános emberi” esetleges elburjánzása ellen küzdve egykor Szenteleky, napjainkban Herceg, irodalmi szempontból okkal támaszthatta volna az „egyénítés” igényét, viszont a „helyi színek”, a „helyi szellem” doktrínája ennek csak amolyan kibillent, rossz irányba vezető, keményebben szólva vulgarizált pótléka. Vajon Franz Kafka művei fennakadtak volna-e a „helyi színek” rostáján? *A Pert* olvasva az első laptól kezdve úgy éreztem, hogy az a kettős monarchiában játszódik. Csupán azért, mert tudtam, hogy Kafka Prágában élt? De az is világos volt számomra, hogy sok más helyen is lejátszódhatna. Azt gyanítottam, mindaddig akörül osztozkodtunk, kinek a művében jutott kifejezésre hiányosan s kiében kielégítően a forradalmi elkötelezettség, ha pedig Herceget követjük, azon rágódunk majd, ki fejezte ki tökéletesen, ki pedig elhibázottan, netalán sehogyan sem a vajdasági szellemet, illetve ki jeleníti meg jól vagy rosszul a vajdasági tájat. Ismét csupán az irodalom társadalmi szerepéről volt szó, miközben az irodalom eszközzé válik rajta kívül álló célok elérése érdekében, meg arról, hogy ez a művészi minőség elérésének az előfeltétele. Úgy éreztem, Herceg a szocialista realizmus elkoptatott dogmáját a „helyi színek” fényesítgetett dogmaival igyekszik felcserélni. Felsejlett bennem, hogy az, amit Herceg propagál, a realista irodalmi irányzatnak amolyan pozitivistá szárnya lehet. Leginkább az kólintott fejbe, hogy Herceg s az ő tanúsága szerint Szenteleky csupán a „he-

lyi színek” bővületében írott műveket volt hajlandó vajdasági irodalomként elismerni. Jól értelmezte Herceg Szentelekyt? Herceg a vajdasági magyar irodalmat nemcsak a szerző hovatarozására nézve, hanem tárgya szerint is, sőt a követendő irányzat dolgában is kötelezően korlátozta. Még ha ezt írott szóval tagadta is. Vele ellentétben úgy képzeltem, hogy a vajdasági magyar irodalom máris olyan, amilyenek az itt és nem itt élő és alkotó, ömagukat vajdaságinak tartó írók nem egyetlenegy, hanem megannyi művészi irányzat credója szerint megírták, s a jövőben még inkább eszerint gyarapszik. Nem volt rokonszenves előttem, hogy Herceg, s az ő tanúsága szerint Szenteleky, igyekezett „hitét” mindenkire rálöcsölni. Miként Herceg írta: „elfogadtatni mindenkivel”.

Az 1950-es évek derekán már kételkedtem abban, hogy a szépirodalomnak az volna a dolga, hogy egy konkrét, valós társadalmat „hitelesen” ábrázoljon. Úgy véltem, a körülöttem folyó élet inspirál, az élményeimre és az emlékezetemre támaszkodom, s imaginációval, cselekmény révén egy térben – meghatározott időstruktúrát képezve – szerintem *elgondolkoztató* emberi sorsokat jelenítek meg, amelyek egybefonódnak, keresztezik egymást, szövevényt alkotnak, emberi társadalom képzetét keltik, s ha az összképből az olvasó üzenetet hámoz ki magának, miközben amolyan katarziszfélét érez, akkor hihetőleg maradandó művet alkottam. Ha nem, akkor nem. Nem a „helyi színek”, hanem a „ma”, a „kortárs”, az „élet” megjelenítése érdekelt, hitelesen, képzeletemre támaszkodva. Az 1960-as évek elején írtam is egy kissé együgyű esszét arról, hogy a prózáíró dolga a tér betöltése emberekkel, tárgyakkal és dolgokkal meghatározott időstruktúra keretében. Sőt Slavko Mihalić költő kezdeményezésére Zágrábba is meghívtak, hogy ezt egy társalkodóban előadjam.

Herceggel ellentétben 1951-ben még nem ismertem Faulkner-t. 2011-ben újraolvastam Herceg glosszáját, vegyes érzelmekkel fogadtam kijelentését, miszerint Faulkner-től nem kívánhatjuk meg, hogy az amerikai vadon helyett a hortobágyi pusztára vezessen el bennünket. Szerintem semmit sem „kívánhatunk meg” Faulkner-től; a kérdés az, hogy ő mire vállalkozik. Ha a Hortobágyra vetődött emberekről írt volna, eszem ágában nem lett volna a valódi Hortobágyot számon kérni rajta; azt, amit leírt volna, imaginációja termékeként fogadtam volna el Faulkner Hortobágyaként. Utóvégre Ernest Hemingway műveinek szereplői Spanyolországban, Ausztriában, Olaszországban, Franciaországban, Kubában, Amerikában, sőt a Kilimandzsáró látkörében leledzenek, s mindenki tisztában van vele, hogy az ezekről az országokról nyújtott kép nem a valóságos társadalom ábrázolása, hanem a szerző imaginációja szerint készült. Természetesen senkinek eszébe nem jutna számon kérni Hemingwayen a „helyi szín”-eket, még kevésbé megkér-

dőjelezni azt, hogy ő amerikai író. Graham Greenet mindenki angol írónak tekinti, noha a *Csendes amerika*iban Vietnamba, a *Havannai emberünkben* Kubába vitte olvasóit pár évvel az itt taglalt Herceg-glossza után. És kinek jutna eszébe aszerint értékelni művét, vajon híven ábrázolta-e a kubai társadalmat vagy a vietnami háborút, s mire jutott a „helyi színek”-kel. Ugyanígy tekintek Albert Camus *Közöny* című regényére; dehogy firtatom, hogy híven ábrázolta-e Algéria valóságos társadalmát. Balzac parasztjait sem tekintem francia parasztoknak, akiket meg kellene különböztetnem Reymont lengyel és Tolsztoj orosz parasztjaitól, bár nem zavar, ha valaki így tekint rájuk. Ezeket is, azokat is csupán a szerzők parasztjaiként kezelem, s berzenkedem, ha valaki azt követeli tőlem, hogy mást lássak bennük. Noha tévútnak veszem a „helyi színek” doktrínáját, nem azzal van bajom, hogy Herceg annak a jegyében kívánt írni – hadd írjon! –, hanem azzal, hogy csak az ilyen szelvényben írott műveket volt hajlandó vajdasági irodalomként elfogadni.

Ott tartottam, hogy Herceg szerint Szenteleky megtalálta a varázsigt a vajdasági magyar irodalom megteremtéséhez, hívó szavára mégsem hallgatott mindenki. „S erről van szó, ez az éppen, amiről most, úgy érzem, már okvetlenül beszélni kell” – írta Herceg. Lássuk, miről kellett 1951-ben már okvetlenül beszélni? „A vajdasági irodalmi mozgalom Szenteleky idejében nem volt egységes – fedte fel Herceg. Na és? kérdezem szelíden – Ő szeretne volna egységessé tenni. De sajnos, hatóköre nem terjedt túl a Vajdasági Íráson, a Mi Irodalmunkon, illetve később a Kalangyán.” Ugyan meddig kellett volna kiterjednie? – buggyan fel bennem 2011-ben. „Nemcsak a tekintélyes napilapok szálltak szembe mozgalmával – folytatta Herceg –, hanem egyes baloldali írók is. Az előbbieket a féltékenységen kívül kozmopolita világnézetük, az utóbbiakat merev gyanakvás zárta el Szenteleky mozgalmától. A kisebbségi politikában ugyanis akkoriban általánosító jelszavakat hangoztattak, osztatlan magyarságról beszéltek, Szenteleky viszont osztatlan irodalmat akart csinálni. Hogy más a politikai kizárólagosság és más az irodalmi egység, amelyben politikai nézetei szabad fenntartásával mindenkinek helyet kellett volna kapni, azt akkoriban kevesen vették észre. Első nagy erőpróbája az »Ákácok alatt« című antológia volt, de attól a proletárirók egy csoportja tüntetően elzárkózott azzal a megjegyzéssel, hogy »részvételükkel nem akarják a rothadt polgári irodalmat erősíteni«. Semmi sem fájhatott úgy Szentelekynek, mint ez az elutasítás azok részéről, akikért annyit harcolt, akikkel együttértett, akiknek a küzdelmeit oly rokonszenvenvel kísérte.”

Talán 1951-ben diszkvalifikálni szándékozta Herceg azokat az „elzárkozó proletárirókat”, akik éppen az általa is szabadnak mondott politikai álláspontjukhoz tartották magukat 1932-ben, s azért nem csatlakozhattak Szentelekyhez? Hiszen Szenteleky csak válogatta és az előszót írta az *Ákácok alatt*hoz, a kötetet Strelitzky Dénes szerkesztette, a Magyar Párt

jeles politikusa. Így az *Ákácok alatt* óhatatlanul politikai színezetet is nyert. Talán az „elzárkózó proletárirók” nem is Szentelekytől, a válogatótól idegenkedtek, hanem Strelitzkyt vonakodtak *akkor* szerkesztőjükül elfogadni? Nem ők tértek el Szenteleky elvétől, hanem maga Szenteleky. Talán hajdani vélt hibájuk helyrehozatalát várta el tőlük Herceg 1951-ben? Ezért kellett erről 1951-ben „már okvetlenül beszélni”?

Herceg szerint tehát Szenteleky a „helyi színek” ígézetében egységes vajdasági magyar irodalmat igyekezett teremteni, de a kozmopolita vajdasági magyarok, a munkásmozgalmiak és a „honmentő” vajdasági magyar politikusok ellenállásába ütközött. A vajdasági magyar irodalom egységét politikai pluralizmus és irodalmi monolitizmus alapján kívánta kimódolni. Eltűnődöm: mintha csupán a politikai kizárólagosság lett volna megveendő, az irodalmi kizárólagosság dicséretes lett volna. Mintha a különböző irodalmi irányzatok jegyében fogant művekből nem képződhetett volna ugyancsak egységes – bár nem monolitikus – vajdasági magyar irodalom. „Akik elfordultak tőle – írta Herceg –, akik legnagyobb küzdelmében hagyták cserben, azoknak be kellett ismerniük a halála után, hogy az ő egységes irodalmat követelő koncepciója merőben más célú és természetű volt, mint a politikusok egységes magyarság-elve. Ő csak író ismert, persze vajdasági magyar író, emezek csak – magyart. A bot-csinálta honmentő politikusok a polgárokkal együtt mosolyogtak erőfeszítésein és becsapták, hitegették. Ezt legjobban Szenteleky levelei bizonyítják. Amíg élt, kikezdték magyarságát, már tudniillik azt, hogy nem magyar, hanem szerb eredetű, és görögkeleti vallású volt. Vezér ő csak a halála után lett, amikor már úgy érezték, hogy senkinek sem árthat.”

Ebből azt olvasom ki, hogy Szentelekynek többet ártottak a honmentő magyar politikusok, mint a „kozmpolita” és munkásmozgalmi magyarok. Magyarságát aligha firtatták a „kozmpoliták” és a munkásmozgalmiak. Sejtésem szerint olyan magyar politikusok vetettek neki gáncsot, akik attól tartottak, ha elismerik a vajdasági magyar irodalom létét vagy szükségességét, akkor elismerik a magyar nemzet feldaraboltságának a tényét is, holott a magyar nemzet oszthatatlanságához és oszthatatlanságához kötődtek a trianoni béke revízióját. S nem az etnikai határookra, hanem a teljes restitúcióra esküdtek. Kár, hogy Herceg nem említette, kik képviselték a vajdasági magyar politikusok közül ezt az áramlatot. Tisztábban láthattuk volna 1951-ben a helyzetet. Sőt 2011-ben is. Feltevésem szerint Várady Imre és Strelitzky Dénes nem tartozott közéjük. Talán Deák Leó? Vagy Nagy Iván? Strelitzky azért nem, mert vállalva, hogy az általa szerkesztett sorozat, amelyben az *Ákácok alatt* megjelent – én apám könyvtárával örököltem – a Jugoszláviai Magyar Könyvtár nevet viselje, azt is vállalta, hogy az itteni magyarság viszonylag önálló életet s kultúrát teremtsen.